

 New verses from the poems of
Jamal al-Din Muhammad ibn Abd al-Razzaq Esfahani

 Gholamreza mastali parsa^۱

 Ali Kameli^۲

Submitted: 09 -01- 2022 Revised: 8 -2- 2022 Accepted: 10 -3- 2022 Published: 21 -3- 2022 pp.191-215

Abstract

Literary journals are sources that can be helpful in editing of poets' poems. This issue becomes important when there is a 400-500 years gap from poet's life to the first dated editions of his poetry. In the meantime, if a poem journals that its writing date is close to the time of the poet or at least one or two centuries after his death, it can be effective in correcting the verses. In addition, it may have additional verses beside the existing version, and this issue causes raising the discussion of new verses. Among the old calligraphy's collections, Hagia Sophia No. ۲۰۵۱ were used mostly by Dr. *Gholamhossein Yousefi* in correcting of Saadi's ghazals. Therefore, this collocation can be compared to other manuscripts and handed -writing Diwan for correcting *Jamal al-Din Mohammad bin Abd al-Razzaq Esfahani's* ghazals. In this article, with a descriptive-analytical approach, we have discussed the characteristics of Hagia Sophia 's manuscript 2051 in relation to the poems of Jamal al-Din Muhammad bin Abd al-Razzaq. Then, we have reviewed the new ghazals and the new verses in the middle or at the end of the current ghazals in old Divan.

Keyword's: critical revision, Jamal al-Din Mohammad bin Abd al-Razzaq Esfahani 's Ghazels , Hagia Sophia 's manuscript 2051, new verses, Vahid Dastgardi.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

۱. Associate Professor, Department of Persian literature group. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabaei University. Tehran. Iran.

۲. Ph.D student in Persian language and literature, Department of Persian literature group. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabaei University. Tehran. Iran.

References

- Abdolrazagh Esfahani, Jamal al-Din. (1941). Complete Divan of Master Jamal al-Din Mohammad ibn Abdolrazagh Esfahani, edited and annotated by Hassan Vahid Dastgerdi, Tehran: Armaghan Printing House. First Edition.
- Abdolrazagh Esfahani, Jamal al-Din. (n.d.). Divan of Poems, supervised and edited by Adib Nishapuri, Tehran: Book Center.
- Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 10312, Astan Quds Razavi Library.
- Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 11474, National Library of Iran.
- Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 2051, Hagia Sophia, Turkey.
- Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 9824, Central Library of the University of Tehran.
- Afshar, Iraj (2011). Safineh and Biāz and War (Articles by Iraj Afshar), compiled by Milad Azimi, Tehran: Sokhan.
- Afshin-Vafaei, Mohammad and Boshri, Javad (2018). "Safineh, Collection, War: Historical Developments of a Special Literary Genre," Two-Monthly Journal of Persian Language and Literature, Year 26, Issue 85, Autumn and Winter, pp. 277-301.
- Daneshpajuh, Mohammad Taghi. (1969). Microfilm Catalogue of the Central Library of the University of Tehran, Tehran: University of Tehran Publications, Volume One.
- Drait, Mostafa. (2010). Catalogue of Iranian Manuscripts (DENA), Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Volume Five.
- Drait, Mostafa. (2011). Catalogue of Iranian Manuscripts (FANKHA), Tehran: National Library and Archives Organization of the Islamic Republic of Iran, Volume Fifteen.
- Ghani, Hamidreza (2003). Editing the Divan of Jamal al-Din Abdul Razzaq Esfahani, doctoral dissertation supervised by Jamshid Mazaheri, Isfahan: University of Isfahan, Faculty of Literature and Humanities, Department of Persian Language and Literature.
- Hafez, Shams al-Din Mohammad (1996), Divan, edited and explained by Parviz Natel Khanlari, Tehran: Khwarazmi, Volume Two.
- Majles (n.d.). Manuscript of Jang 900, accession number 900, anonymous scribe.
- Mirafzali, Ali (2003). Rubaiyat of Khayyam in Ancient Sources, Tehran: Academic Publishing Center.
- Monzavi, Ahmad. (1971). Catalogue of Persian Manuscripts, Tehran: Regional Cultural Institute, Volume Three.
- Saad Salman, Masoud (2011). Divan, introduction, editing and annotations by Mohammad Mahyar, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Saadi, (2006), Saadi's Ghazals, edited and explained by Gholamhossein Yousefi, Tehran: Sokhan.
- Shams Haji, Shams al-Din Mohammad ibn Dowlatshah ibn Yousef Shirazi (2011). Safineh of Shams Haji, introduction, editing and research by Milad Azimi, Tehran: Sokhan.
- Sharifi Sahi, Mohsen and Khatami Pour, Hamed (2013). "Newly Found Poems in Manuscript War 900 of the Parliament," Textual Studies of Persian Literature, Year Forty-Ninth, New Series, Year Five, Issue 1, (Serial 17) Spring, pp. 45-60.

doi ابیاتی نویافته از غزلیات جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی

علی کاملی^۴ ID غلامرضا مستعلی پارسا^۳ ID

از صفحه ۱۹۱ تا صفحه ۲۱۵ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

چکیده

جنگ‌های ادبی منابعی هستند که می‌توانند در تصحیح اشعار شاعران راهگشا باشند. این مسئله زمانی اهمیت می‌یابد که از روزگار زندگی شاعر تا نخستین نسخه‌های تاریخ‌دار شعر او ۴۰۰ - ۵۰۰ سال فاصله باشد. در این میان اگر جنگ شعری که تاریخ‌کتابت آن نزدیک به روزگار شاعر یا دست‌کم یکی دو سده پس از مرگ او باشد می‌تواند در تصحیح بیت‌ها تأثیرگذار باشد. ضمن آنکه ممکن است بیت‌هایی اضافه از نسخ موجود داشته باشد و این موضوع سبب می‌شود تا بحث ابیات نویافته مطرح شود. در میان جنگ‌های خطی کهن، جنگ خطی شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا از جمله آثاری است که پیش‌تر مورد استفاده دکتر غلامحسین یوسفی در تصحیح غزل‌های سعدی قرار گرفته است. از این رو، این جنگ می‌تواند برای تصحیح غزل‌های جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی با سایر نسخ خطی و دیوان چاپی مقابله شود. در این مقاله، با رویکرد توصیفی - تحلیلی، به ویژگی‌های جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا در ارتباط با اشعار جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق پرداخته‌ایم. سپس غزل‌های نویافته و بیت‌های نویافته در میان یا انتهای غزل‌های فعلی دیوان چاپی را بررسی کرده‌ایم.

واژگان کلیدی: تصحیح انتقادی، غزلیات، جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی، جنگ خطی ۲۰۵۱ ایاصوفیا،

ابیات نویافته.

Cite this article: maste ali parsa و gholamreza; Kameli Ali. (2022). New verses from the poems of Jamal al-Din Muhammad ibn Abd al-Razzaq Esfahani. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-1, Issue-1, 191-215. <https://doi.org/10.22034/crc.2022.351179.1024>

۳. (نویسندهٔ مسؤول) دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی. دانشگاه علامه طباطبائی.

تهران. ایران.

۴. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی. دانشگاه

علامه طباطبائی. تهران. ایران.

مقدمه

جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی از گویندگان قرن ششم هجری است که در اصفهان زیسته و دیوان اشعارش را نخستین بار مرحوم ادیب نیشابوری در سال ۱۳۱۰ تصحیح و چاپ کرده است. تصحیح ادیب، بدون ذکر تعداد نسخه‌های استفاده شده و ارائه نکردن نسخه بدل در تصحیح اشعار و فهرست و نمایه در ۲۶۳ صفحه شعر، ۵ صفحه مقدمه و ۲ صفحه سرآغاز منتشر شده است. پس از آن، استاد حسن وحید دستگردی در سال ۱۳۲۰ تصحیحی از دیوان مزبور ارائه کرد که اختلاف بسیاری در تعداد اشعار و ابیات با چاپ ادیب دارد. اشعار دیوان مصحح وحید در ۵۰۳ صفحه، به همراه ۱۹ صفحه مقدمه منتشر شده است و وحید در پاورقی برخی صفحه‌ها نسخه‌بدل‌هایی را بدون ذکر دقیق مشخصات نسخه ضبط کرده است. همچنین، گاهی با درج عبارت «بیت تصحیح نشد» یا «نیازمند تصحیح است» در پاورقی، این مطلب را متذکر می‌شود که بر اساس نسخه‌هایی که در اختیار داشته، ساختار محتوایی بیت برای ایشان محرز نشده است. حتی مرحوم وحید در ذیل یک غزل با توضیح این مطلب که غزل صرفاً در یک نسخه کهن ضبط شده و غلط‌های بسیار دارد، اقدام به تصحیح غزلی تک‌نسخه‌ای کرده است. اما نسخه‌هایی که وحید برای تصحیح از آنها بهره برده است بدون آنکه به صورت علمی معرفی شود صرفاً بر اساس نام محل نگهداری یا دارنده آن در مقدمه دیوان معرفی شده و از مباحث مربوط به کتابشناسی و نسخه‌شناسی آن اطلاعات دیگری ارائه نشده است؛ بنابراین، فقط می‌توان بر اساس توضیح مرحوم وحید که در مقدمه آورده است، استناد کرد که ایشان از ده نسخه برای تصحیح استفاده کرده است. ده نسخه‌ای که فقط محل نگهداری آن کتابخانه ارمغان است یا دارنده آن مشخص است. علاوه بر این، مرحوم وحید در ارائه نسخه‌بدل‌ها مقید نبوده و گاه برای یک غزل یا بیت نسخه‌بدل‌هایی را آورده و گاه از آن عدول کرده است و شعر را بدون آوردن حتی یک نسخه بدل آورده است.

علاوه بر دو تصحیحی که پیش‌تر گفته شد، آقای حمیدرضا قانونی در سال ۱۳۸۲ در قالب رساله دکتری اقدام به تصحیح مجدد دیوان جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی کرده است. این تصحیح بنا به اقرار آقای دکتر قانونی، ضعف‌هایی دارد و همچنان زیر سایه نام وحید دستگردی است. وی در مقدمه رساله مزبور نوشته است که نتوانسته دیوانی بسیار صحیح‌تر از چاپ مرحوم وحید ارائه کند؛ زیرا نسخه‌هایی که در اختیار داشته متعلق به روزگار شاعر نبوده و حداقل مربوط به سه چهارم قرن پس از درگذشت جمال‌الدین عبدالرزاق بوده است. همچنین نسخه‌های مرحوم وحید را شناسایی نکرده و تاریخ کتابت و محل نگهداری آن نسخه‌ها برای وی معلوم نشده است. آقای قانونی بر اساس فهرست نسخ خطی مرحوم منزوی بیست نسخه از اشعار جمال را شناسایی کرده و از این

تعداد اقدام به تهیه هشت نسخه کرده و البته دیوان مصحح وحید دستگردی را نیز برای مقابله در نظر گرفته است. به گفته وی یکی دو نسخه از نسخه‌هایی که تهیه کرده از قضا با چاپ وحید همخوانی دارد و به نظر می‌رسد در اختیار وحید نیز بوده است. تصحیح آقای قانونی، مقدمه‌ای ۲۲ صفحه‌ای دارد و تصحیح را به روش التقاطی انجام داده است.

پس از بررسی فهرست‌های نسخ خطی فارسی از جمله منزوی، دنا، فنا و فهرست‌های کتابخانه‌ای مانند کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مشخص شد تعداد نسخه‌های ثبت شده از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ۴۶ نسخه است. یکی از این نسخه‌ها که در فهرست منزوی معرفی شده است و از آن با نام جنگ خطی یاد می‌شود با شماره ۲۰۵۱ در کتابخانه ایاصوفیا نگهداری می‌شود و نسخه عکسی آن با شماره ف ۱۰۸ در فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ثبت شده که علاوه بر اشعار موجود در دیوان منتشر شده جمال، اشعاری از جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق را ضبط کرده که در هیچ یک از نسخ خطی مورد استفاده ادیب نیشابوری، وحید دستگردی و حمیدرضا قانونی نیست. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به معرفی و بررسی نسخه مورد اشاره خواهیم پرداخت و درباره اشعار منسوب به جمال‌الدین در این جنگ بحث خواهیم کرد.

بحث

جنگ‌های شعری کتاب‌های ارزشمندی هستند که با بررسی آنها می‌توان نکته‌های تازه‌ای درباره شعر شاعران در قرن‌های مختلف به دست آورد. این دسته از منابع ادبی در گذشته کمتر مورد توجه بود و پژوهشگران رغبتی برای بررسی آن از خود نشان نمی‌دادند. با وجود این، برخی از مصححان در تصحیح آثار ادبی علاوه بر نسخه‌های تک متنی به مجموعه‌ها و جنگ‌ها نیز مراجعه کرده‌اند. مثلاً محمد مهیار در تصحیح دیوان مسعود سعد سلمان علاوه بر نسخه‌های تک متنی از شانزده جنگ، مجموعه و بیاض استفاده کرده است. همچنین غلامحسین یوسفی در تصحیح غزل‌های سعدی از چند جنگ مانند جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا، جنگ نافذ پاشا و جنگ لالا اسماعیل بهره برده است. پرویز ناتل خانلری نیز در تصحیح دیوان حافظ از جنگ اسکندر میرزا تیموری کمک گرفته است. همین‌طور ایرج افشار در مقاله «بیاضی از عصر حافظ» به مقابله و تصحیح غزلیات سعدی پرداخت و عملاً نشان داد برای تصحیح آثار ادبی جنگ‌ها اهمیت بسزایی دارند؛ بنابراین «در بسیاری از جنگ‌ها اشعار و آثاری محفوظ مانده است که اثری از آن اشعار و آثار در جای دیگر و به صورت مستقل دیده نمی‌شود. در حقیقت جنگ‌ها گنجینه مستحکمی برای حفاظت چنین مطالب و مضامین واقع شده است.» (افشار، ۱۳۹۰: ۱).

استفاده از جنگ‌ها در تصحیح متون کهن زمانی نمود پیدا می‌کند که از شاعری متقدم به فاصله ۴۰۰ - ۵۰۰ سال دست‌نوشته‌ای موجود نباشد. دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی از جمله این آثار است که از روزگار درگذشت وی (۵۸۸ ق) تا نخستین نسخه تاریخ‌دار که در فهرست‌های نسخه‌های خطی معرفی شده نزدیک به ۴۱۵ سال می‌گذرد. از این رو، استفاده از جنگ‌ها و مجموعه‌ها می‌تواند در تصحیح اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق راهگشا باشد. عظیمی درباره مراجعه به جنگ‌ها در تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق با رویکرد استفاده از جنگ شمس حاجی نوشته است: «دیوان جمال اصفهانی تصحیح انتقادی نشده است و طبع‌های وحید و ادیب نیشابوری با هیچ کدام از ضوابط تصحیح علمی متون مطابق نیست؛ از این رو نمی‌توانیم از حیث قدمت جنگ شمس حاجی را با آنها بسنجیم.»

از جمال، قصیده معروف با مطلع:

از این مقرنس زنگار خورد دود اندود مرا به کام بداندیش چند باید بود

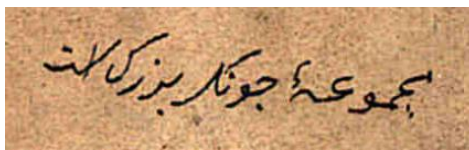
در جنگ آمده است. در مقایسه با دیوان طبع وحید، ضبط این قصیده در جنگ هم کهنه‌تر است و هم زیباتر و از منظر ترتیب توالی ابیات نیز جنگ به مراحل از دیوان بهتر است. همچنین در پاسخ به رباعی هجوآمیز معروف مجیر بیلقانی در حق اصفهان و اهل آن، رباعی زیر به جمال منسوب شده است که در دیوان جمال و سایر مآخذی که درباره این واقعه نوشته‌اند (البته تا آنجا که من دیده‌ام) این رباعی زیبا را به جمال نسبت نداده‌اند: شهری که به از هزار آزان باشد ...

البته در تذکره الشعراء دولت‌شاه سمرقندی، این رباعی به شرف‌الدین شفروه منسوب است. در «انیس الوحده و جلیس الخلوۃ» گلستانه اصفهانی این رباعی به شرف‌الدین عبدالمومن - همان شرف‌الدین شفروه معروف - نسبت داده شده است. طبق تخمین استاد ایرج افشار انیس الخلوۃ در میان (۷۳۰-۷۵۰ ق) تدوین شده است اما هیچ نسخه‌ای از انیس الخلوۃ به قدمت جنگ شمس حاجی نیست، پس احتمال اینکه این رباعی از جمال باشد وجود دارد ضمن اینکه در هیچ یک از نسخه‌ها و جنگ‌هایی که مأخذ تصحیح دیوان شفروه بود است، این رباعی وجود ندارد.» (شمس حاجی، ۱۳۹۰، ۶۶-۶۷).

پس از بیان مطالبی درباره ضرورت توجه به جنگ‌ها در تصحیح متون کهن به معرفی جنگی که برای بررسی در این مقاله به آن پرداخته‌ایم اشاره می‌کنیم. در فهرست نسخه‌های خطی منزوی نسخه‌ای با محل نگهداری ایاصوفیا به شماره ۲۰۵۱/۱۲ معرفی شده است که تاریخ کتابت آن ۷۳۰ ثبت شده است. این نسخه با عنوان مجموعه و شماره (ف ۱۰۸) در فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران معرفی شده است. درباره نام این نسخه که

عنوان مجموعه یا جنگ بر آن بگذاریم اختلاف است، زیرا در فهرست میکروفیلم‌ها با عنوان مجموعه از آن یاد شده اما بر روی اوراق بدرقه کتاب، عنوان جنگ درج شده است و نویسندگان مقاله «سفینه، مجموعه، جنگ تحولات تاریخی یک نوع ویژه ادبی» به این مطلب اینگونه اشاره کرده‌اند: «بر اوراق بدرقه جنگ مورخ ۷۳۰ ایاصوفیه به خط جدید نوشته‌اند "مجموعه جونگر بزرگ است"». (افشین‌وفایی و بشری، ۱۳۹۷: ۲۹۰)

تصویر بدرقه نسخه ۲۰۵۱ ایاصوفیا

مشخصات جنگ چنین است: مجموعه شماره ۲۰۵۱/۱۲ ثبت در کتابخانه ایاصوفیا که میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. (دانش پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۴۰۹-۴۱۰) این نسخه در فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی با شماره ۲۲۲۴۸ معرفی شده است. (منزوی، ۱۳۵۰، ج ۳: ۲۲۷۲) در فهرست فیلم نسخه‌های خطی دانشگاه تهران این مجموعه شامل ۲۳ اثر است و دوازدهمین بخش با نام قصاید عبدالرازق معرفی شده است، اما پس از بررسی مشخص شد اشعار (غزلیات) جمال‌الدین عبدالرازق در بخش سیزدهم آمده و بخش دوازدهم اشعار اثیرالدین اخسیکتی است. همچنین محتوای نسخه صرفاً غزلیات جمال است که از برگ ۱۷۳ تا برگ ۱۷۹ را شامل می‌شود. مجموع ابیات جمال‌الدین عبدالرازق در این جنگ ۲۶۰ بیت است. ویژگی نسخه در این است که در سال ۷۳۰ ق. کتابت شده، بنابراین قدیمی‌ترین نسخه‌ای که می‌توان اشعاری از جمال را در آن مشاهده کرد این نسخه است. تاریخ ۷۳۰ ق. سه بار در صفحه‌های ۷۷، ۸۹ و ۱۴۹ (صفحه‌های فایل PDF) ضبط شده و نام کاتب جنگ در صفحه ۱۴۹ در پایان کتابت لمعات، «محمود بن احمد بن محمود تبریزی سراج» ثبت شده است. همچنین در برخی غزل‌ها بیت‌هایی وجود دارد که در دیوان مصحح وحید دستگردی نیست و به‌نوعی نو یافت محسوب می‌شود. کیفیت نسخه عکسی که در دانشگاه تهران موجود است مطلوب نیست، بنابراین از نسخه‌ای که باکیفیت بهتری در ترکیه اسکن شده است بهره بردیم.

آغاز: ملک‌الشعرا جمال‌الدین عبدالرازق

آغاز مرا با آن لب‌نوشین شبی‌گر خلوتی باشد ز وصلش شکرها گویم ز بختم منتهی باشد

انجام لاله گوید که چو روی تو شوم می‌کند جهد ولی نتواند

میزان پراکندگی غزل‌ها در این نسخه بر اساس جدول شماره (۱) چنین است:

جنگ ایاصوفیا		
ردیف	قالب	تعداد
۱	غزل	۲۳
۲	ملحقات غزل	۵
۳	مجموع	۲۸

جدول شماره (۱). تعداد غزل‌های جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی در جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا

دکتر غلامحسین یوسفی در تصحیح غزل‌های سعدی از این جنگ بهره برده و در معرفی آن نوشته است: «[نسخه] ص: جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیه مورخ ۷۳۰ ه.ق. شامل ۳۴ غزل سعدی». (یوسفی، ۱۳۸۵: بیست و هفت). پیش‌تر اشاره کردیم که تصحیح سوم از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی را آقای حمیدرضا قانونی به‌عنوان رساله دکتری در سال ۱۳۸۲ در دانشگاه اصفهان انجام داده است. وی در مقدمه رساله بیان کرده که برای تصحیح دیوان جمال‌الدین از هشت نسخه به همراه دیوان مصحح مرحوم وحید دستگردی بهره گرفته است. اتفاقاً یکی از نسخ هشت‌گانه‌ای که آقای قانونی در مقدمه رساله معرفی کرده همین مجموعه ۲۰۵۱ ایاصوفیا است:

«نسخه H شامل ابیاتی مختصر از مجموعه‌ای برگزیده از شاعران مختلف است که ۲۶ برگ ۴۲ سطری (محشی) حاوی قصاید، قطعات، غزلیات، رباعیات و ترکیب‌بند‌های گلچین شده است. این مجموعه با شماره ۲۰۵۱/۱۲ متعلق به کتابخانه ایاصوفیا بوده است که میکروفیلم آن در دانشگاه تهران موجود است. این مجموعه در تاریخ ۷۳۰ ق. کتابت شده است. کاتب این مجموعه نامشخص است و اشعار جمال‌الدین در این بخش در حدود ۲۰۰۰ بیت است. اشعار جمال‌الدین در آن با صفحه‌ای مذهب آغاز می‌شود که درون قسمت تذهیب نوشته «دیوان افضل الشعرا جمال‌الدین محمد بن عبدالرازق» به چشم می‌خورد... آغاز چنین است:

الحدار ای عاقلان زین وحشت آباد الحدار   الفرار ای عاقلان زین دیو مردم الفرار

و پایان آن، این بیت است:

دل تنگ ندارم که به هر حال که هست گر ناخوش و گر خوش است هم می‌گذرد»

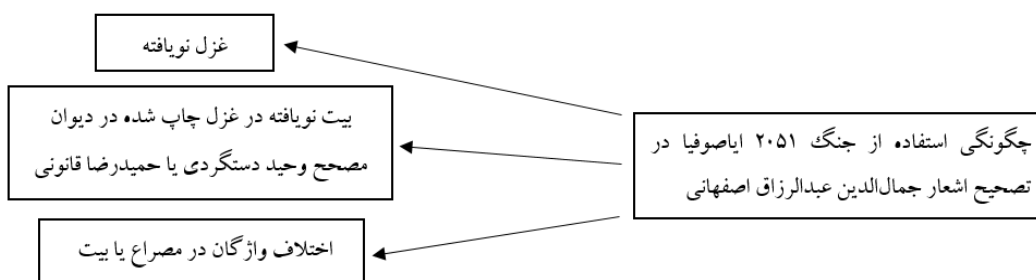
(قانونی، ۱۳۸۲: بیست و دو و بیست و سه)

اما پس از بررسی مشخص شد نسخه‌ای که آقای دکتر قانونی مدعی است با شماره ۲۰۵۱/۱۲ در کتابخانه ایاصوفیا نگهداری می‌شود و میکروفیلم آن در دانشگاه تهران موجود است این نسخه نیست؛ زیرا نسخه ایاصوفیا در هشت صفحه تعدادی از غزل‌های جمال‌الدین عبدالرزاق را آورده و مجموع بیت‌های آن حدود ۲۵۰ بیت است. پس نسخه‌ای که قانونی (۱۳۸۲) به‌عنوان نسخه عکس‌ای ایاصوفیا معرفی کرده کدام نسخه است؟ این نسخه با شماره ۹۸۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. طبق اطلاعات نسخه‌شناسی، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است و شامل چهار دیوان شعر می‌شود. این چهار دیوان به ترتیب عبارتند از: دیوان امامی هروی، دیوان سیف اسفرنگی، دیوان اثیرالدین اخسیکتی، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی. تعداد بیت‌های اشعار جمال‌الدین در این مجموعه شعری ۲۱۰۷ بیت است و آغاز، آغاز و انجام آن همان است که قانونی به آن اشاره کرده است. پس، قانونی در معرفی نسخه H تصحیح خود اشتباه کرده و مشخصات نسخه‌ای دیگر را برای نسخه ایاصوفیا آورده است.

درباره تأثیر نسخه ۲۰۵۱ ایاصوفیا در تصحیح اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی می‌توان این موارد را در نظر داشت:

اول اشعاری که در دیوان منتشر شده فعلی نیست و در نسخه‌های قرن یازدهم به بعد ضبط نشده است و هنگامی که آن اشعار را در دیوان دیگر شاعران جستجو می‌کنیم یافت نمی‌شود و می‌توان آنها را به جمال‌الدین عبدالرزاق نسبت داد. این اشعار به‌نوعی تک‌نسخه محسوب می‌شوند و در جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا چهار غزل که به نام جمال‌الدین عبدالرزاق ثبت شده است، چنین سرنوشتی دارند. همچنین یک غزل از جنگ ۲۰۵۱، در نسخ خطی قرن دهم به بعد ثبت شده و آقای قانونی آن را در رساله خود آورده است ولی در تصحیح مرحوم ادیب نیشابوری و وحید دستگردی نیست. این پنج غزل را به‌عنوان ملحقات در جدول شماره (۱) مشخص کرده‌ایم.

دسته دیگر، بیت‌هایی هستند که در میان اشعار فعلی جای گرفته‌اند؛ یعنی در نسخه‌های متأخر نبوده و از دید ادیب نیشابوری، وحید دستگردی و قانونی دور مانده است، اما در منابعی که در قرن هفتم و هشتم و حتی نهم نگاشته شده‌اند این بیت‌ها به نام جمال‌الدین عبدالرزاق آمده است. موضوع بعدی که می‌تواند در تصحیح اشعار جمال‌الدین راهگشا باشد در خصوص اشعار یکسان در دیوان چاپی و جنگ است، به این صورت که اشعار مشترک بر اساس اختلاف واژگان در سطح مصراع و بیت بررسی شود.

از میان چهار غزلی که در نسخه‌های خطی و دیوان تصحیح شده جمال‌الدین عبدالرزاق وجود ندارد یک غزل با جنگ ۹۰۰ کتابخانه مجلس (نیمه اول سده هشتم) مشترک است. سه غزل دیگر را تاکنون در منابع موجود ندیده‌ایم و جنگ ۲۰۵۱ به نام جمال‌الدین عبدالرزاق ضبط کرده است. در ادامه سه غزل را که در جنگ ۲۰۵۱ آمده می‌آوریم.

غزل اول:

گر چه آسوده ز تو جانی نیست	۱	هیچ کس را چو تو جانی نیست
ور چه بی‌جرم دهی دشنامم	۲	ز آن نکوتر لب و دندانی نیست
جان خود بر تو فشانم چه کنم	۳	در جهانم بجز این جانی نیست
من ندانم که دل من چه دل است	۴	کش بجز درد تو درمانی نیست
آخر این جور تو تا چند بود	۵	خود در این شهر مسلمانی نیست
و عده تو که دراز است رواست	۶	غم عمر است که چندانی نیست
فایده چیست ز حسنت چو مرا	۷	بر تو [و] وصل تو فرمانی نیست
جان من خود چو دلت سنگین است	۸	ور نه بر هجر [تو] تاوانی نیست

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷)

غزل دوم:

بازم به دام زلف گرفتار کرده‌ای	۱	بازم اسیر غمزه خونخوار کرده‌ای
بر طرف ماه تا تو چلیپا زدی ز مشک	۲	ای بس کمر ز جور که زنار کرده‌ای
یارب چه شاهد است خط تو به گرد ماه	۳	گویی مگر به مسطر و پرگار کرده‌ای
شوخی چو تو ندیدم و اقرار می‌دهم	۴	کز من ببرده‌ای دل و انکار کرده‌ای
هر روز عشوه‌گر [ی] و هر لحظه وعده‌ای	۵	الحق تو این دروغ چه رهوار کرده‌ای
یار دگر گرفتی و هم چشم داردت	۶	یاری دگر بکن که نکوکار کرده‌ای
یک ره که آمدی بر من بر سرم مزین	۷	جان پای مزد بود نه بیکار کرده‌ای
گفتی بگو که بر تو چه بیداد کرده‌ام	۸	جانا چه گویمت که نه یکبار کرده‌ای
رنگ رخ و سرشک من این سیم و آن زر است	۹	این زر و سیم از چه چنین خوار کرده‌ای

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷)

غزل سوم:

ای سخنگوی بی‌دهان که تویی	۱	وی کمر بند بی‌میان که تویی
بارها با تو گفته سوسن و گل	۲	کاینست دو روی و ده زبان که تویی

از غم من خبر نداری از آنک	۳	غم نباشد در آن جهان که تویی
بوسه‌ای خواستم شدی در تاب	۴	ای سبک طیره گران که تویی
گفتمت دل ببرده‌ای از من	۵	خشم آمد که ای فلان که تویی
من ببردم دل از تو این که منم	۶	آری آری تو بردی آن که تویی
دل بری تن زنی و عشوه دهی	۷	من شناسم تو را چنان که تویی

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۸)

غزلی که در ادامه از جنگ ۲۰۵۱ می‌آید با اندک اختلافی در جنگ ۹۰۰ مجلس نیز به نام جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ثبت شده است:

هر که در عشق تو دعوی می‌کند	۱	او به خون خویش فتوی می‌کند
کزدم مشکین تو هر ساعتی	۲	بر دل من زخم افعی می‌کند
عشق من ناموس مجنون می‌برد	۳	حسن تو تاوان لیلی می‌کند
زلف ار نگرفت رنگ روزگار	۴	این همه جور از چه معنی می‌کند
من غلام آن رخم کز نیکویی	۵	طعنه‌ای در خوبان دنیی می‌کند
گفتمش زلف تو قانع شد به دل	۶	یا نه بر جان نیز دعوی می‌کند
زلف را می‌تافت واندر زیر لب	۷	خنده‌ای می‌کرد یعنی می‌کند
لعل گوهر نوش شکر پاش تو	۸	گاه بوسه لطف عیسی می‌کند
زنده گشت اندر هوای او دلم	۹	تا در او عشقت تجلی می‌کند

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۶ و جنگ ۹۰۰، صفحه ۱۴۱ و ۱۴۲)

اختلاف واژگان این غزل بر اساس مقابله جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا و جنگ ۹۰۰ مجلس طبق جدول زیر است:

شماره بیت	جنگ ۲۰۵۱	جنگ ۹۰۰ مجلس
۱	هر که در عشق تو	هر که او در عشق
۵	رخم	رخی
۹	زنده گشت اندر هوای او	ذره گشتست از هوای تو
	دلیم	دلیم

جنگ ۹۰۰ بیت چهارم و هشتم غزل را ندارد. همچنین بیت نهم جنگ ۲۰۵۱ را که در جدول با همان شماره ۹ نشان داده ایم به عنوان بیت چهارم آورده است. جنگ خطی شماره ۹۰۰ مجلس که از با عنوان تذکره شعرا یا سفینه شعرا شناخته می شود «به لحاظ مندرجات که در مواردی نویافته و بی سابقه است، ارزش و اهمیتی بسیار دارد؛ چنان که از سالیان دور محققان به آن مراجعه داشته و در تحقیقات خود به آن ارجاع داده اند». (شریفی صحنی و خاتمی پور، ۱۳۹۲: ۴۶). همچنین میرافضلی درباره این جنگ نوشته است: «از نفایس خطی کتابخانه مجلس، جنگ شعری است که رقم کاتب ندارد؛ اما به تشخیص اهل فن از سده هشتم هجری است.» (میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۱).

غزل دیگری که در تصحیح مرحوم وحید دستگردی ضبط نشده اما آقای دکتر حمیدرضا قانونی آن را در رساله خود آورده علاوه بر جنگ ۲۰۵۱ در دو نسخه خطی بدون تاریخ و نام کاتب درج شده است. درباره این دو نسخه اطلاعات نسخه‌شناسی چنین است:

نسخه خطی شماره ۱۱۴۷۴ ثبت در کتابخانه ملی ایران، به خط نستعلیق که کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست، اما بر اساس نوع خط و نظر عبدالحسین حائری مربوط به اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم است (قانونی، ۱۳۸۲: شانزده). این نسخه با شماره ۱۴۷۴ در فهرست‌های فنخا (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۵: ۱۲۴) و دنا (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۱۰۲) معرفی شده است. نسخه مذکور علی‌رغم نقص‌ها و «افتادگی‌ها در آغاز، میانه و انتها» و غلط‌های املائی به عنوان نسخه اساس حمیدرضا قانونی در تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی قرار گرفته است (قانونی، ۱۳۸۲: شانزده). نسخه داری ۱۹۰ برگ در ۲۶ سطر کامل است که ابتدا با یک

ترکیب‌بند که ابتدای آن افتاده است آغاز شده و سپس قصاید، ترکیب‌بندها، قطعات، غزلیات و رباعیات آمده است. کاتب، بین هر یک از شعرها اندکی فاصله گذاشته و به این ترتیب آغاز و پایان شعر را مشخص کرده، اما از عکس ۱۰۷ به بعد اشعار دارای عنوان است و در بخش غزلیات و رباعیات از عبارت «وله ایضاً» استفاده کرده است. دیگر، نسخه خطی شماره ۱۰۳۱۲ ثبت در کتابخانه آستان قدس رضوی، به خط نستعلیق بدون نام کاتب، که بر اساس اطلاعاتی که فهرست‌نویس در ابتدای نسخه درج کرده مربوط به اواخر قرن دهم است و آغاز و انجام آن افتادگی دارد. نسخه با شماره ردیف ۴ در فهرست فنخا (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۵: ۱۲۳) و شماره ۱۲۱۷۰۶ در فهرست دنا (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۱۰۲) معرفی شده است. آغاز و انجام نسخه افتادگی دارد و تعداد برگ‌های آن ۱۴۴ برگ در ۱۷ سطر است. اشعار بدون رعایت ترتیب الفبا و قالب، درون جدول آمده و برای قصاید و ترکیبات عنوان نوشته شده است. ابتدای غزلیات، قطعات و رباعیات نیز عنوان «غزل، قطعه یا رباعی» آمده است. همچنین نسخه شامل قالب‌های قصیده، ترکیب‌بند، قطعه، غزل و رباعی می‌شود و تک‌بیتی در برگ ۳۶ با عنوان «فرد» ضبط شده است.

غزل بر اساس نسخه جنگ ۲۰۵۱ چنین است:

۱	که کسی عود همی سوزاند	۱	باد نوروز بدان می‌ماند
۲	عشق را سلسله می‌جنباند	۲	باز دل گرد بلا می‌گردد
۳	که صبا مشک همی افشاند	۳	خیز جانا و سوی باغ خرام
۴	باغ را حله همی پوشاند	۴	شاخ را جامه همی‌گرداند
۵	خوش همی خندد گل می‌داند	۵	ابر گریان شد و بلبل نالان
۶	چون کسی کو به غمی درماند	۶	نرگس مست سرافکنده به پیش
۷	آب در دیده همی‌گرداند	۷	گل ز اندوه غم و کم عمری
۸	قدح از لاله همی‌بستاند	۸	از چه کردست برون دست چنار
۹	می‌کند جهد ولی نتواند	۹	لاله گوید که چو روی تو شوم

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۹؛ خطی ۱۱۴۷۴، صفحه ۲۳۸ و خطی ۱۰۳۱۲، برگ ۱۴۳)

اختلاف واژگان این غزل با توجه به مقابله جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا و نسخه خطی شماره ۱۱۴۷۴ کتابخانه ملی ایران و نسخه خطی شماره ۱۰۳۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی بر اساس جدول زیر است:

شماره بیت	جنگ ۲۰۵۱	خطی ۱۱۴۷۴ ملی	خطی ۱۰۳۱۲ آستان قدس
۴	جامه همی‌گرداند	خلعت نو می‌بخشد	خلعت تو می‌بخشد
۵	-	خندد	خنده
۶	نرگس	همه کس	نرگس
۷	اندوه غم و	اندوه و غم	اندوه غم
۸	دست	دست	شاخ
۹	قدح از	قدحی	قدح

جنگ ۲۰۵۱ بیت پنج و نسخه‌های دوگانه بیت سه را ندارند. همچنین جای بیت هفتم در نسخه‌های ملی و آستان قدس با بیت هشتم جابه‌جا شده است.

از میان ۲۸ غزلی که در جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا با نام جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ضبط شده است ۲۳ غزل در دیوان مصحح وحید دستگردی مشترک است. اما در برخی از غزل‌هایی که وحید از اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق ارائه کرده است بیت‌هایی وجود دارد که صرفاً در جنگ ۲۰۵۱ ارائه شده است. در ادامه به بررسی این ابیات و نسبت آن با تصحیح وحید دستگردی و حمیدرضا قانونی می‌پردازیم.

غزلی که در ادامه خواهد آمد در تصحیح وحید دستگردی و قانونی سه بیت دارد، اما در جنگ ۲۰۵۱ بیت‌های آن هفت بیت است:

بی مه روی تو چشمم همچو ابر بهمن است	۱	بی شب زلف تو رازم همچو روز روشن است
نرگست از غالیه صد تیر دارد در کمان	۲	لاجرم گلبرگ تو در زیر مشکین جوشن است

زلف را گو پای بازی بر گل و سوسن مکن ۳ کت از این بازیچه خون صد چومن در گردن است

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷؛ عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۲۰: ۴۳۹ و عبدالرازق اصفهانی، ۱۳۸۲: ۴۴۹)

تا تو دست جور بیرون کرده ای از آستین ۴ پای امید من از وصل تو زیر دامن است

هر زمان خشمی بر آری هر نفس جنگی کنی ۵ عشق بازی با تو با خوی تو جان کندن است

ز آب چشم من نشد نرم ار دل بی رحم تو ۶ آنچه تو داری نه دل خوانند، شکل آهن است

بر زبان اشک دیده، راز دل یک یک بگفت ۷ من ندانستم که چشمم تا بدین حد دشمن است

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷)

بیت‌های چهار تا پایان غزل در جنگ ۲۰۵۱ ضبط شده است.

غزل با مطلع:

یار گرد وفا نمی‌گردد ۱ با وفا آشنا نمی‌گردد

بیت آخر آن در جنگ ۲۰۵۱ این بیت است که در دیوان چاپ شده جمال و نسخ خطی دیگر ضبط نشده است:

من عجب مانده‌ام از این دل کو ۷ جز به گرد بلا نمی‌گردد

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷)

همچنین غزل با مطلع:

دلبرم تا ز من نهان باشد ۱ جوی خون بر رخم روان باشد

دو بیت در جنگ ۲۰۵۱ آمده است که در نسخه‌های دیگر اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق و تصحیح وحید دستگردی نیست. این دو بیت به عنوان بیت‌های سه و پنج در بدنه غزل گنجانده شد:

گرد جانم چو عشق حلقه کند ۳ دل به صد باره در میان باشد

غمزه او نعوذبالله از او ۵ چون ز ابروش در کمان باشد

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۴)

در غزل با مطلع:

مرا با آن لب شیرین شبی گر خلوتی باشد ۱ ز وصلش شکرها گویم ز بختم منی باشد

دو بیت پس از آخرین بیت در جنگ ۲۰۵۱ آمده است که در هیچ کدام از نسخه‌های خطی موجود از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق ضبط نشده است. این دو بیت به عنوان بیت‌های نهم و دهم چنین است:

چو گفتم نزد من آخر چرا نایی به طنزم گفت ۹ به دل در خدمتم آری تن اینجا زحمتی باشد

مرا گفتا غم عشقم به جانی بس گران نبود ۱ من این معنی ندانستم که غم را قیمتی باشد

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۴)

در غزل با مطلع:

غمت در دل تنگ ما می‌نشیند ۱ ندانم بر آتش چرا می‌نشیند

دو بیت در پایان غزل (بیت ۶ و ۷) در جنگ ۲۰۵۱ آمده است که در نسخ خطی و دیوان تصحیح شده جمال‌الدین عبدالرزاق نیست:

چو گفتم نشسته است دل بر در تو ۶ چه گویی؟ دهی بار تا می‌نشیند؟

شکر خنده‌ای کرد در زیر لب خوش ۷ مرا گفت بگذار تا می‌نشیند

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۹)

غزل با مطلع:

دور گشت از من آن که جانم بود ۱ زنده بی جان همی ندانم بود

بیت آخر در جنگ ۲۰۵۱ آمده است و در دیوان مصحح وحید دستگردی و قانونی نیست:

گفتی از تو چه برده‌ام آخر ۸ صبر و دل بردی و همانم بود

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۸)

در غزل با مطلع:

دست در دامن فلان زده‌ایم ۱ پشت پای همه جهان زده‌ایم

یک بیت به عنوان بیت آخر (هشتم) در جنگ ۲۰۵۱ درج شده که در نسخه‌های خطی و تصحیح‌های وحید دستگردی و قانونی از این غزل نیست:

بفشا ندیم آستین بس از آن ۸ که بسی سر بر آستان زده‌ایم

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۶)

در غزل با مطلع:

وای من از دست دل کو نیست در فرمان من ۱ عاقبت هم در سر دل رفت خواهد جان من

یک بیت در جنگ ۲۰۵۱ ضبط شده است که در نسخ خطی و دیوان مصحح وحید و قانونی نیست:

می‌گدازم همچو شمع از آتش و شکر ز آب ۵ بر امید آنکه باشی یک شبی مهمان من

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۵)

این بیت به عنوان بیت پنجم در بدنه غزل ثبت شده است.

در غزل با مطلع:

رخ برون از پس نقاب مده ۱ بیش از این شرم آفتاب مده

بیت آخر صرفاً در جنگ ۲۰۵۱ آمده است:

زلف را کز برای کشتن ما ۸ خود به تاب اندر است تاب مده

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۷ و ۱۷۸)

در غزل با مطلع:

دلبر اینک رفت ای دل خون‌گری ۱ در غمش ز ابر بهار افزون‌گری

یک بیت در جنگ ۲۰۵۱ ضبط شده است که در دیوان مصحح وحید و قانونی نیست:
هر نفس در گریه دیگر گون بنال ۶ هر زمان در نوحه، دیگرگون گری

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۶)

این بیت به عنوان بیت آخر (ششم) به غزل الحاق شد.

مسأله بعد، بررسی اختلاف واژگان در مصراع یا بیت غزل‌های مشترک بین جنگ ۲۰۵۱ و دیوان مصحح وحید دستگردی و قانونی است. از آنجا که حجم موارد بیش از چند مورد و چند صفحه است، برای نمونه چند بیت را بررسی می‌کنیم. بیان این نکته ضروری است که بین جنگ ۲۰۵۱ و تصحیح ادیب نیشابوری از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق هیچ اشتراکی وجود ندارد، بنابراین از ذکر آن خودداری کردیم.

غمش در دل تنگ ما می‌نشیند	۱	ندانم بر آتش چرا می‌نشیند
دل‌م نیز مستوجب هر غمی هست	۲	که بر شاهراه بلا می‌نشیند
مرا بر سر آتشی <u>می‌نشاند</u>	۳	چو بینم که با ناسزا می‌نشیند
مرا گفت با دیگری می‌نشینی	۴	ندانم که این بر کجا می‌نشیند
کمر بر چه بندد نداند نگارم؟	۵	که این بار بر جان ما می‌نشیند

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۲۰: ۴۵۱)

غزل در تصحیح مرحوم وحید دستگردی، به صورتی که در بالا آورده شد ضبط شده است. نسخه اساس قانونی فقط بیت‌های ۱، ۲ و ۳ را دارد و وی بیت‌های ۴ و ۵ را بر اساس نسخه‌های دیگر ثبت کرده است. همچنین تصحیح قانونی با یک اختلاف جزئی در بیت سوم همان تصحیح وحید است. (نک: عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۸۲:

(۴۸۰)

قانونی	وحید	می‌نشاند
می‌نشانی	می‌نشاند	

چنانچه پیشتر گفته شد وحیدد ستگری مشخص نکرده که اشعار در کدام نسخه بوده یا نبوده است، بنابراین نمی‌دانیم ایشان برای تصحیح این غزل از چند نسخه استفاده کرده است. اما قانونی برای تصحیح این غزل علاوه بر دیوان مصحح وحید دستگردی از پنج نسخه استفاده کرده است.

ردیف	محل نگهداری نسخه	شماره نسخه	نام در رساله قانونی	نام در تصحیح ما (رساله دکتری)
۱	کتابخانه ملی	۱۱۴۷۴	A	A5
۲	کتابخانه ملی	۹۲۱	B	A
۳	کتابخانه مجلس	۲۳۹۱	D	B1
۴	کتابخانه مجلس	۹۶۲	E	B2
۵	دانشگاه تهران	۶۱۳۶	F	D3

قدیمی‌ترین نسخه‌ای که این غزل را ضبط کرده است نسخه خطی جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا است که در مقدمه به معرفی آن پرداختیم و توضیح داده‌ایم که آقای دکتر قانونی علی‌رغم توضیحی که درباره استفاده از این نسخه داده است در شناسایی نسخه دچار اشتباه شده است. در این نسخه علاوه بر اختلاف در واژگان، بیت‌هایی اضافه بر تصحیح‌های پیشین ضبط شده است.
بررسی اختلاف‌ها:

مصرع اول	وحید	قانونی	جنگ ۲۰۵۱
غمش در دل تنگ ما می‌نشیند	غمش	غمش	غمت

ضمیر متصل «ت» بر «ش» ترجیح دارد، زیرا بار عاطفی آن بیشتر است و در خطاب به معشوق صراحت دارد. ضمن آنکه بر اساس خطاب دوم شخص در ضمیر «ت» و خطاب سوم شخص در فعل مصرع (می‌نشیند) صنعت التفات ایجاد می‌شود.

مصرع پنج	وحید	قانونی	جنگ
----------	------	--------	-----

۲۰۵۱			
می‌نشاند	می‌نشانی	می‌نشاند	مرا بر سر آتشی <u>می‌نشاند</u>

جنگ ۲۰۵۱	قانونی	وحید	مصراع نه
مگر می چه بندد کارم ندان	کمر بر چه بندد نداند نگارم	کمر بر چه بندد نداند نگارم	کمر بر چه بندد نداند نگارم

درباره بیت‌های اضافه در جنگ ۲۰۵۱ در صفحات پیشین توضیح داده‌ایم.

بنابراین این غزل جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی نیاز به تصحیح مجدد دارد و بر اساس تصحیح انتقادی که با استناد به موارد اختلاف قدیمی‌ترین نسخه‌ای که غزلیات جمال در آن ضبط شده با نسخه‌های موجود دیگر و دو تصحیح وحید دستگردی و قانونی می‌تواند به صورت بیت‌هایی که در ادامه می‌آید تصحیح شود:

غمتم در دل تنگ ما می‌نشیند	۱	ندانم بر آتش چرا می‌نشیند
دلیم نیز مستوجب هر غمی هست	۲	که بر شاهراه بلا می‌نشیند
مرا بر سر آتشی می‌نشاند	۳	چو بینم که با ناسزا می‌نشیند
مرا گفت با دیگری می‌نشینی	۴	ندانم که این بر کجا می‌نشیند
کمر بر چه بندد نداند نگارم؟	۵	که این بار بر جان ما می‌نشیند
چو گفتم نشسته است دل بر در تو	۶	چه گویی؟ دهی بار تا می‌نشیند؟
شکر خنده‌ای کرد در زیر لب خوش	۷	مرا گفت بگذار تا می‌نشیند

(جنگ ۲۰۵۱، برگ ۱۷۹)

در دو بیت پایانی، ردیف «می‌نشیند» در وجه التزامی است و این عدول از هنجار ردیف در بیت‌های ۱ تا ۵ است که ردیف فعلی «می‌نشیند» فعل مضارع اخباری است.

نتیجه‌گیری

بر اساس دیوان جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی که ادیب نیشابوری و وحید دستگردی تصحیح و منتشر کرده‌اند و تصحیحی که از این دیوان در قالب رساله دکتری آقای حمیدرضا قانونی انجام داده است، واژه‌ها و بیت‌هایی وجود دارد که می‌تواند سبب شود تا این تصحیح‌ها به‌عنوان تصحیح انتقادی از دیوان عبدالرزاق اصفهانی قلمداد نشود، بنابراین با توجه به این موضوع که نسخه‌های مورد استفاده در تصحیح‌های سه‌گانه پیشین، عمدتاً مربوط به قرن یازدهم به بعد است مراجعه به جنگ‌های شعری می‌تواند در روند تصحیح انتقادی بیت‌های دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اثرگذار باشد. یکی از جنگ‌هایی که مورد استفاده مصححانی چون دکتر غلامحسین یوسفی در تصحیح غزل‌های سعدی قرار گرفته است، جنگ ۲۰۵۱ ایاصوفیا است. در این جنگ ۲۸ غزل با نام جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ضبط شده است که از این تعداد ۲۳ غزل در دیوان مصحح وحید دستگردی و قانونی آمده است و ۱ غزل از جنگ در رساله آقای قانونی آمده و منابع ایشان برای این غزل دو نسخه خطی کتابخانه ملی و آستان قدس رضوی است. همچنین از تعداد ۴ غزل باقی مانده یک غزل در جنگ ۹۰۰ مجلس شورای اسلامی ثبت شده است که در این مقاله به آن اشاره کردیم. در نهایت ۳ غزل از جنگ ۲۰۵۱ باقی ماند که در هیچ یک از نسخ خطی و چاپی دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی نیامده است و ما به‌عنوان غزل‌های نویافته معرفی کردیم. علاوه بر غزل‌های نویافته، بیت‌هایی در میانه یا انجام غزل‌ها وجود دارد که در نسخ خطی دیگر و دیوان چاپی وجود ندارد. بنابراین، این بیت‌ها نیز بر اساس جنگ خطی شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا به غزلیات اضافه شد. با توجه به این موارد و این نکته که نزدیک‌ترین نسخه تاریخ‌دار به زمان حیات جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی مربوط به قرن یازدهم است، بهره‌گرفتن از جنگی که در سال ۷۳۰ ق. کتابت شده است می‌تواند در تصحیح انتقادی اشعار این شاعر قرن ششم مفید باشد.

پانویس:

۱. نسخه خطی جنگ ۲۰۵۱: «توم» که [تو] را تصحیح قیاسی کردیم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره،

مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

۲. افشار، ایرج (۱۳۹۰). سفینه و بیاض و جنگ (مقاله‌های ایرج افشار)، گردآوری میلاد عظیمی، تهران: سخن.
۳. افشین‌وفایی، محمد و بشری، جواد (۱۳۹۷). «سفینه، مجموعه، جنگ تحولات تاریخی یک نوع ویژه ادبی»، دو فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۶، شماره ۸۵، پاییز و زمستان، ص ۳۰۱ - ۲۷۷.
۴. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵)، دیوان، تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، تهران: خوارزمی، جلد دوم.
۵. دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول.
۶. درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، جلد پنجم.
۷. درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد پانزدهم.
۸. سعد سلمان، مسعود (۱۳۹۰). دیوان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمد مهیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. سعدی، (۱۳۸۵)، غزل‌های سعدی، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران، سخن.
۱۰. شریفی صحنی، محسن و خاتمی پور، حامد (۱۳۹۲). «اشعاری نویافته در جنگ خطی ۹۰۰ مجلس»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال چهل و نهم، دوره جدید، سال پنجم، شماره ۱، (پیاپی ۱۷) بهار، ۶۰ - ۴۵.
۱۱. شمس حاجی، شمس‌الدین محمدبن دولت‌شاه بن یوسف شیرازی (۱۳۹۰). سفینه شمس حاجی، مقدمه، تصحیح و تحقیق: میلاد عظیمی، تهران، سخن.
۱۲. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین. (بی تا). دیوان اشعار، به اهتمام و تصحیح ادیب نیشابوری، تهران:

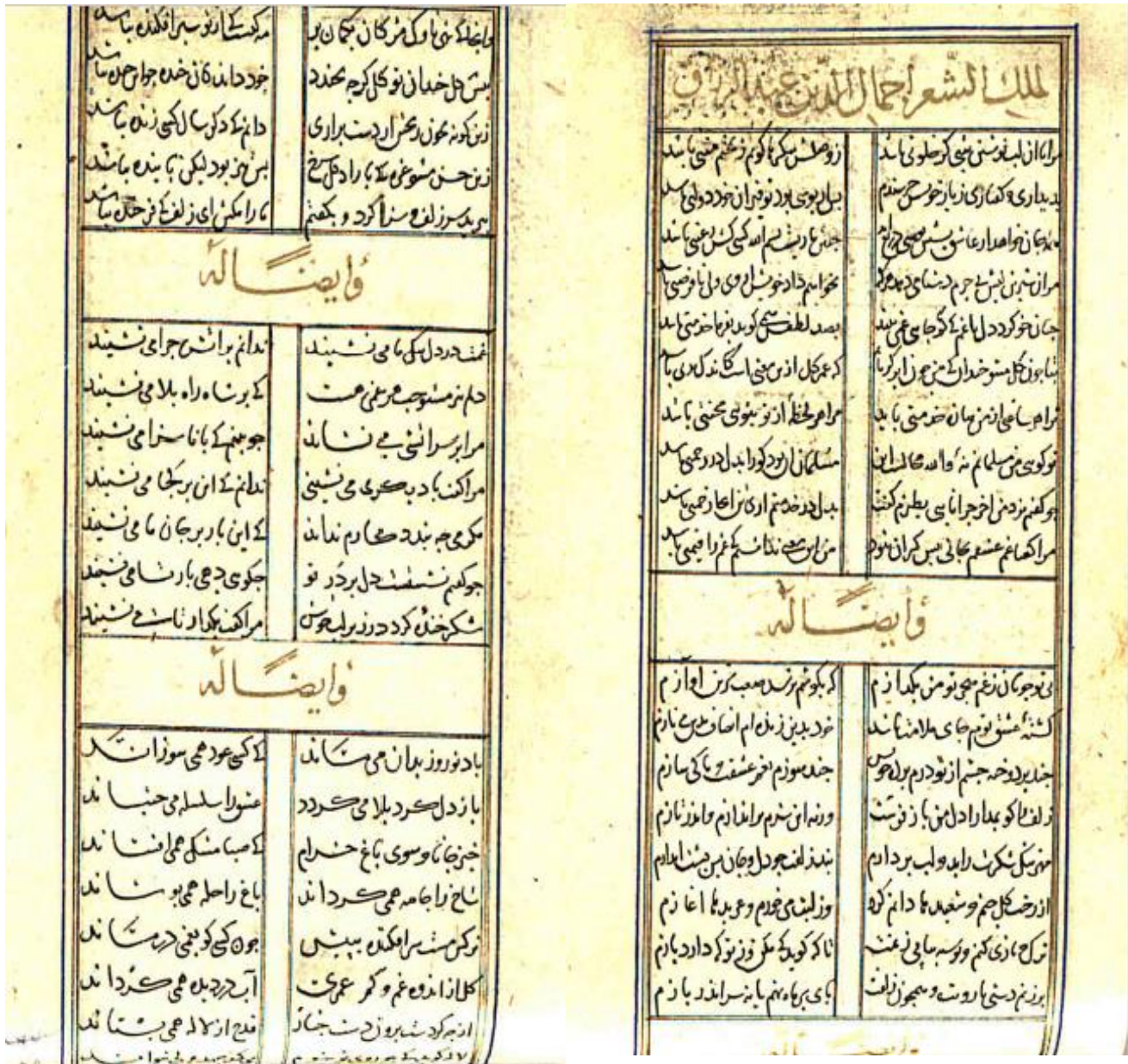
کانون کتاب.

۱۳. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین. (۱۳۲۰). دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، تهران: چاپخانه ارمان. چاپ اول.
۱۴. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۱۰۳۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۵. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۱۱۴۷۴ کتابخانه ملی ایران.
۱۶. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا، ترکیه.
۱۷. عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۹۸۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۱۸. قانونی، حمیدرضا (۱۳۸۲). تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، رساله دکتری به راهنمایی جمشید مظاهری، اصفهان: دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی.
۱۹. مجلس (بی‌تا). دستنویس جنگ ۹۰۰، به شماره دستیابی ۹۰۰، کاتب ناشناس.
۲۰. منزوی، احمد. (۱۳۵۰). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، جلد سوم.
۲۱. میرافضلی، علی (۱۳۸۲). رباعیات خیام در منابع کهن، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

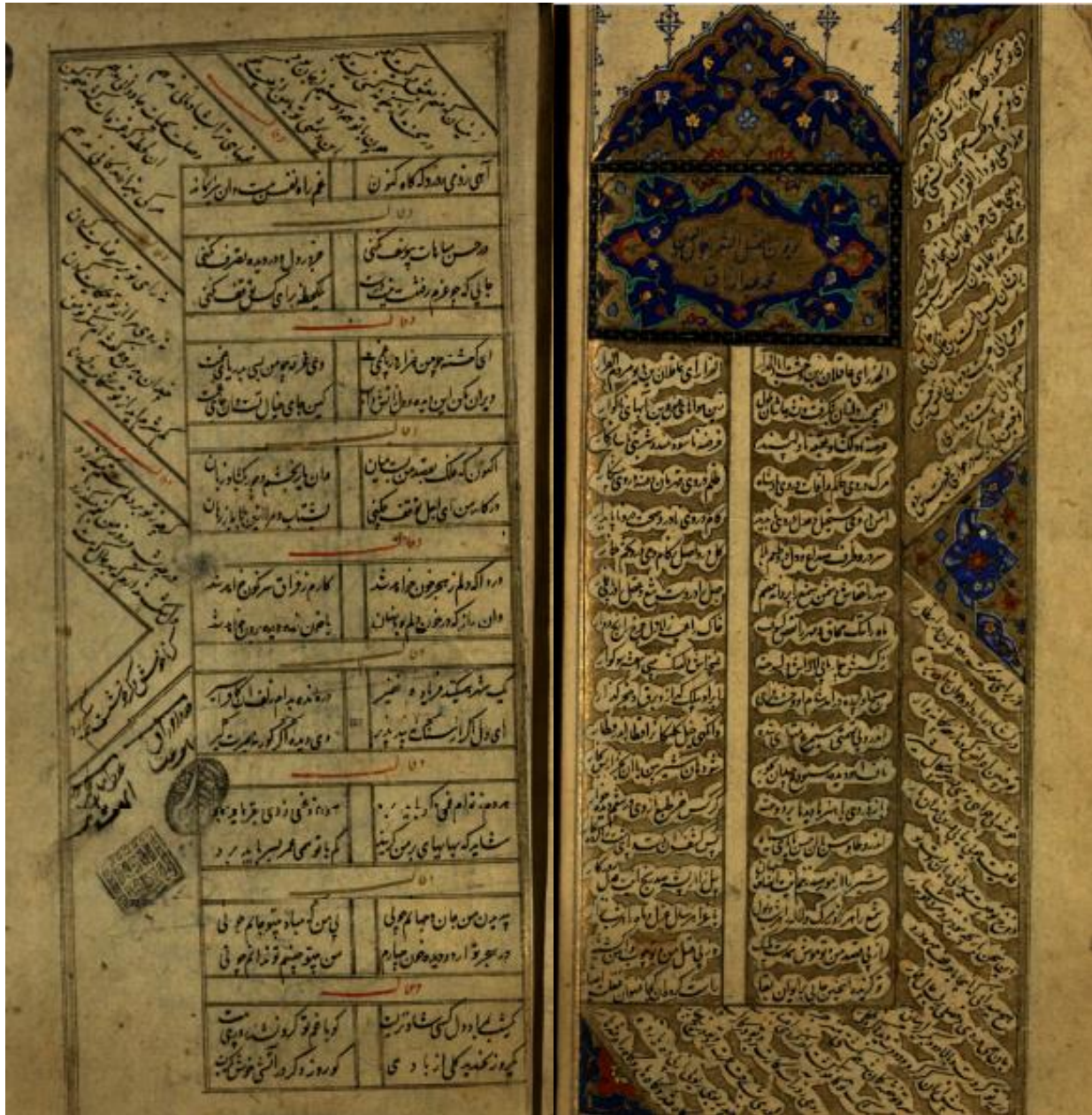

پیوست‌ها:

تصاویر نسخه خطی

صفحه اول و آخر مربوط به اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی در نسخه شماره 2051 ایاصوفیا که میکروفیلم آن با شماره (ف 108) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

صفحه اول و آخر مربوط به اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق در نسخه شماره ۹۸۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که آقای دکتر قانونی به اشتباه آن را به نسخه مجموعه ایاصوفیا نسبت داده است.